

Geboorte, dood en het leven daartussen

Bronnen in de historische demografie

In delen van China was het taboe op echtscheiding vroeger zo groot, dat na het opmaken van een akte ter zake de dienstdoende ambtenaar zich snel naar een afgelegen plaats buiten het dorp spoedde om aldaar de penseel en de inkt zo diep mogelijk te begraven ter voorkoming van besmetting. Die begraven objecten vormen in principe bronnen voor historisch demografisch onderzoek. Gelukkig zijn dergelijke gewoonten dermate zeldzaam dat een cursus archeologie voor historisch demografen niet nodig is. Sterker nog, bronnen voor zulk bevolkingsonderzoek horen bij de best bewaard gebleven en meest toegankelijke relictten uit het verleden. Waarom dat zo is en waarom die overblijfselen zo fascinerend zijn, wordt in het navolgende beschreven.

De historische demografie is een relatief jonge wetenschap. Voor 1940 spreken we eerder van *Bevölkerungsgeschichte*, een stroming waarin voornamelijk op basis van oude tellingen uit de losse pols ramingen van bevolkingsaantallen werden gemaakt. Die zijn inmiddels vrijwel allemaal opgeslagen in het overvolie museum van foutieve taxaties. Ach, het gebeurde met de beste bedoelingen, maar kritiekloos vertrouwen op opgaven van volkstellingen uit lang vervlogen tijden is nu eenmaal vragen om moeilijkheden. De schade die zo werd aangericht was overigens beperkt, aangezien de getallen eerder gebruikt werden ter illustratie dan als integraal onderdeel van een historische analyse.

¹ Heeft deze auteur recht van spreken? Zie daartoe enkele van zijn publicaties op het gebied van de historische demografie: 'Vruchtbaarheid in verandering. Een gezinsreconstructie in Breda, 1850-1940', in: *TvSG*, 11 (1985), 248-289; *Fertiliteit, Arbeid, Mentaliteit. De vruchtbaarheidsdaling in Nederlands-Limburg, 1850-1960*, Assen/Maastricht 1987 (dissertatie); 'De daling van de vruchtbaarheid in de negentiende en twintigste eeuw. Een historiografisch overzicht met bijzondere aandacht voor Nederland', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 105 (1990), 354-367; 'The development of regional patterns of nuptiality in 20th-century Europe', in: I. Devos en L. Kennedy (eds.), *Marriage and Rural Economy. Western Europe since 1400* (Turnhout 1999) 273-288; 'Célibat définitif et mariage tardif aux Pays-Bas, 1890-1960', *Population-F* 58 (2003), 69-102. (samen met J. Kok); 'A Transition Prolonged: Demographic Aspects of the European Family', Chapter 8 in *Family Life in the Twentieth Century. The History of the Family, Volume 3* edited by D.I. Kertzer and M. Barbagli (Yale 2003) 273-307; *Two Cities, One Life. Marriage and fertility in Lugang and Nijmegen* (Life at the Extremes 3) (Amsterdam: Aksant 2007) en onlangs *Van 2 naar 16 miljoen inwoners. Demografie van Nederland, 1800-nu* (Amsterdam 2009).

Deze situatie veranderde dramatisch vanaf de jaren veertig van de vorige eeuw. Via studies over ontwikkelingslanden kwam dreigende overbevolking als thema op de politieke agenda. In Nederland was de vrees voor overbevolking na de oorlog bijvoorbeeld zo groot dat een grootscheeps programma ter bevordering van emigratie werd opgezet. Het apocalyptische Rapport van de Club van Rome² uit 1972 stimuleerde de belangstelling voor bevolkingsvraagstukken. Vanuit de wetenschap kreeg de studie van de bevolkingsontwikkeling ondersteuning in de zogenaamde demografische transitietheorie. Deze presenteerde een model dat volgens de ontwerpers een blauwdruk bood voor de bevolkingsontwikkeling van elk land op weg naar een moderne industriële status. Historische demografie was in deze periode daarom in eerste instantie een hulpmiddel om contemporaine bevolkingsproblemen te begrijpen. In ontwikkelingslanden waren nauwelijks gegevens voorhanden om bevolkingskenmerken wetenschappelijk te bestuderen. In het verleden was dit wel het geval. En waren die zeventiende-eeuwers niet eigenlijk ook een beetje onderontwikkelde voorlopers van de huidige Europeanen? Nou dan.

Deze nieuwe en vernieuwende belangstelling voor bevolkingsontwikkelingen in het verleden kreeg een enorme impuls door de ontdekking van de bruikbaarheid van lang veronachtzaamde bronnen op dit terrein. Overheden, of ze nu van kerkelijke of wereldlijke aard zijn, hebben altijd een grote behoefte gevoeld om vast te leggen over hoeveel zielen, potentiële soldaten, burgers en belastingbetalers ze beschikken. Dat moge voor betrokkenen niet altijd plezierig zijn geweest – denk aan de historische voorlopers van een oproep voor militaire dienst of belastingaanslagen –, maar voor historici brengt het grote voordelen met zich mee. We vinden tot vele eeuwen terug aantekeningen over geboorten, huwelijken en sterfgevallen. Aanvankelijk werden die aantekeningen nog gemaakt door priesters en dominees, later door goed geïnstrueerde ambtenaren. Hoe het ook zij, de gewoonte om deze gegevens bij te houden heeft ertoe geleid dat we, in elk geval op dit terrein, geïnformeerd zijn over de talloos veel miljoenen die verder een anoniem bestaan geleid hebben in het verleden. Ook wie zelf niet kon lezen en schrijven, en wie niet zo belangrijk was dat er over hem of haar werd geschreven, komt zo tot ons met een datum van geboorte, huwelijk en overlijden.

Wie wel eens een archief bezoekt, weet dat het merendeel van de daar aanwezige onderzoekers op zoek is naar dit soort aantekeningen om zo hun stamboom samen te stellen en eindelijk aan te tonen dat ze belangrijke voorouders hebben. Historisch demografen waren in eerste instantie niet veel inventiever dan deze 'geslachtszieken'. Wellicht het meest revolutionaire gebruik dat

•

² De Club van Rome is een initiatief van een aantal Europese wetenschappers die vanaf de jaren 1960 vergaderden over oplossingen voor problemen als overbevolking, voedselschaarste en milieuvontreiniging. In 1972 publiceerden ze het rapport *Grenzen aan de groei*, waardoor ze sindsdien wereldwijde bekendheid genieten.

men van de opgaven over geboorten maakte, was het berekenen van verhoudingsgetallen. Als er in een bepaalde plaats gemiddeld 90 geboorten per jaar geteld konden worden, dan zou daar een bevolkingsgrootte van 3000 mensen tegenover staan, uitgaande van de veronderstelling dat tijdens het Ancien Régime jaarlijks circa 30 personen per 1000 inwoners geboren werden. Wanneer er 60 hoofden van huishoudens een haardstedengeld moesten betalen, was de bevolking dus 60 maal 4,5, dus 270 mensen. Priesters hadden jaarlijks aangetekend hoeveel mensen aan hun paasplicht voldeden. Aangezien dat alle mensen boven de 12 jaar waren, hoefde je het aantal paschantes maar te vermenigvuldigen met drie-tweede en je had de bevolkingsomvang. Dat soort redeneringen hebben de historische demografie aanvankelijk geen goede naam bezorgd.

De kwaliteit en betrouwbaarheid van de (retroacta van de) burgerlijke stand zijn wel steeds verder toegenomen en wanneer onderzoekers de gegevens slim gebruiken, kunnen ze er veel interessantere conclusies aan ontleenen dan de bovenstaande voorbeelden suggereren. Overigens kwamen historici daar pas achter toen Louis Henry in 1956 zijn beroemde *Manuel de Dépouillement et d'Exploitation de l'État Civil Ancien* publiceerde. Daarin werd in detail uitgelegd hoe men de gegevens over geboorten, huwelijk en sterfte op een zodanige wijze kon samenvoegen dat de oorspronkelijke gezinnen weer gereconstrueerd werden. Je moest als historicus wel over een enorme werkracht en veel geduld beschikken om zo'n 'gezinsreconstructie' uit te voeren. Het kon maanden duren om de gezinnen uit een klein dorp over een korte periode weer tot leven te roepen. Bovendien had je nog alleen de gezinnen waarvan alle leden gedurende hun hele leven in dat dorp waren blijven wonen. De enkeling die zich al deze moeite getroostte, kwam wel met opmerkelijke resultaten. Opeens was het mogelijk gemiddelde huwelijksleeftijden exact te berekenen, eventueel onderscheiden naar geloof, beroep en regio. Men kon aan de data ontleenen hoeveel huwelijken er al begonnen met een zwangerschap, welke interval er tussen geboorten zat, of er seizoensinvloeden waren op nataliteit, nuptialiteit en mortaliteit. Het was zelfs mogelijk te berekenen hoe lang vrouwen borstvoeding gaven en in welke maanden mensen seksueel het meest actief waren. Je zou het historisch voyeurisme kunnen noemen, maar serieuze observatoren zagen in dat de kennis van het privéleven van onze voorlopers in de tijd enorm was toegenomen.

In de jaren zeventig van de vorige eeuw werd één van de eerste Nederlandse gezinsreconstructies uitgevoerd door student Anton Schuurman, in Nijmegen! Schuurman had een kamer op de twaalfde verdieping van het Erasmusgebouw tot zijn beschikking voor het opslaan van de almaar groeiende aantallen fiches (voor de jongeren onder ons: rechthoekige kaarten van stevig, gelinieerd papier waarop historici hun aantekeningen maakten en die dan in diverse volgorde geranscht konden worden. Het primitieve prototype van een database dus). Na maanden stoeien met dit materiaal werd ons een blik geboden op de bevolking van Duiven in de achttiende eeuw. Nu zijn er merkwaardigerwijze mensen die niet geïnteresseerd zijn in de bevolking van Duiven in de achttien-

de eeuw. En er zijn waarschijnlijk nog minder mensen die enthousiast worden van het manipuleren van fiches van het type I, II of III, zoals ze in het 'Henry-jargon' heten. Toch beleefde de historische demografie net in de jaren 1960 tot circa 1990 zijn voorlopige hoogtijdagen. Naast de maatschappelijke zorg over de bevolkingsontwikkeling speelde hierbij een aantal zaken een rol. De belangstelling voor 'de gewone man' was voor de aanvankelijk 'krietiese' en later 'geëngageerde' jonge historici bijna een verplichting. Studie naar het gedoe van koningen en bestuurders was opeens een slaapverwekkende bezigheid geworden. Trouwens, was niet de helft van de bevolking van het vrouwelijk geslacht? En droegen die niet bovengemiddeld bij aan demografisch gedrag? Kortom, ook de vervanging van HIStory door HERstory stimuleerde de historische demografie. Een andere bijdrage werd geleverd door de opkomende kwantificering binnen de geschiedwetenschap. Sommige vakgenoten spraken weliswaar laatdunkend over 'boekhouders van het verleden', maar deze vorm van geschiedbeoefening kreeg een steeds prominenter kamer binnen Kleio's huis. Tot slot werd de historische demografie, net als alle andere wetenschappen, radicaal beïnvloed door de opkomst van de computer.

Met behulp van computers konden de fiches van Anton Schuurman opgeslagen worden op ponskaarten en later gewoon rechtstreeks op floppy (voor de jongeren onder ons: atavistische voorgangers van de memory-stick) of op een harde schijf. Zowel invoer als manipulatie van gegevens werd zo veel eenvoudiger en dat gold dus ook voor het doen van historisch-demografisch empirisch onderzoek. Tegelijkertijd werden de programma's om de historische gegevens statistisch te verwerken steeds geavanceerder. Waren we tot de jaren 1990 nog tevreden met eenvoudige beschrijvend statistische methoden als gemiddelden, indexcijfers en grafieken, die toestand veranderde snel. Multivariate analyses werden de norm en binnen die categorie werd met steeds meer verfijning gezocht naar de achtergronden van menselijk gedrag.

Ik wil over dit gebruik van bronnen twee opmerkingen maken. In de eerste plaats is het een zegen dat we extra instrumenten hebben gekregen om aan de spaarzame historische bronnen zoveel mogelijk gegevens te ontklokken. Niet alle vakgenoten onderschrijven die stelling overigens. Zij willen kwantificerende historici nog wel eens verwijten dat werkelijk begrip nooit op cijfers gebaseerd kan zijn. Opvallend is wel dat zij in hun eigen publicaties vaak niet nader toegelichte cryptostatistische termen als 'de gemiddelde Nederlander', 'een forse toename' et cetera gebruiken. Soit. We leven in een vrij land, dus iedereen heeft recht op zijn eigen mening. Maar jammer is het wel, want net van een bundeling van krachten waarin zowel de hermeneutische als de analytische tradities samenkomen is veel vooruitgang te verwachten. Die bundeling wordt helaas ook voorkomen door diegenen onder mijn vakgenoten die hun bevindingen in een steeds onbegrijpelijker jargon en op basis van steeds gesofisticeerdere berekeningen aan de lezer proberen te brengen. Zij spreken met *dédain* over iedereen die alleen cijfers gebruikt voor de paginering en hoofdstukkennummering.

In het voorgaande maakte ik al impliciet onderscheid tussen twee soorten bronnen in de historische demografie. Laat ik dat expliciteren. In de *Bevölkerungsgeschichte* en nog jaren daarna baseerde men historisch-demografische studies op geaggregeerde data: gegevens die verzameld waren op het niveau van dorpen, steden, regio's, provincies of landen. Men kan daarmee heel interessante studies doen om de grote lijnen van demografische ontwikkelingen te schetsen. Per definitie echter is het nagenoeg onmogelijk persoonlijke motieven te achterhalen voor een bepaald gedrag. Neem bijvoorbeeld een lijst met gemeenten uit deze of gene negentiende-eeuwse volkstelling. Achter elke gemeentenaam kunnen we dan het aantal inwoners, de aantallen van elke religieuze denominatie en de verdeling van de beroepsbevolking over de diverse economische sectoren invullen. Uit de gemeentelijke of provinciale verslagen weten we hoeveel geboorten er in het betreffende jaar gevierd werden per gemeente. Combineer je deze informatie dan zijn uitspraken mogelijk als: er is een hoge correlatie tussen het percentage rooms-katholieken in de bevolking en het geboortecijfer. Dat is statistisch juist, net zoals er een hoge correlatie is tussen het aantal geboorten en het aantal ooievaars in een gebied. Het wordt pas interessant als we de mechanismen kunnen verklaren, want – zo heb ik studenten jarenlang voorgehouden – er is altijd statistische correlatie als er oorzakelijke samenhang is, maar statistische correlatie hoeft geen oorzakelijke samenhang te betekenen (denk aan de ooievaars). In het genoemde voorbeeld van katholieken is er natuurlijk wel degelijk zowel inhoudelijke als statistische samenhang.

De tweede soort bronnen die historisch-demografen gebruiken, is verzameld op individueel niveau. Bijna altijd zijn dit variaties op de al genoemde gezinsreconstructie. Men verzamelt uit registers van de burgerlijke stand, uit belastinggegevens, uit bevolkingsregisters allerlei kenmerken van een bepaalde persoon en volgt diens huwelijks- en migratieleven. Een goed voorbeeld van zo'n bron is de Historische Steekproef Nederlandse bevolking. Deze HSN bevat informatie over een steekproef uit alle mensen die tussen 1812 en 1922 geboren zijn. Deze mensen zijn gedurende hun hele leven gevolgd, inclusief de opeenvolgende gezinssituaties waarin ze woonden. Wanneer je gebruikt maakt van de juiste statistische methoden, laten dit soort databestanden veel diepgaander uitspraken toe dan gegevens op geaggregeerd niveau. De onderzoeker weet immers op het niveau van het individu hoe het verband tussen, bijvoorbeeld, leeftijd, burgerlijke staat, geloof, beroep en kindertal is. Nu de analyses fijnmaziger worden, kunnen we aan de individuele gegevens ook kenmerken van het gezin of de gemeente waarin dit individu leeft, toevoegen.

Het verschil tussen beide soorten bronnen wordt het duidelijkst als men kijkt naar de uitspraken die ze mogelijk maken. Bij data op gemeentelijk niveau kan de onderzoeker op een gegeven moment constateren dat gemeenten waar veel katholieken wonen, ook gekenmerkt worden door een hoge vruchtbaarheid. Wanneer we ons baseren op individuen dan is het mogelijk vast te stellen dat katholieke gehuwde vrouwen tussen 30 en 35 jaar 60 procent meer kans hebben op een volgende zwangerschap dan vergelijkbare hervormde vrouwen.

Dat zulks versterkt wordt met 5 procent wanneer hun echtgenoot arbeider is, maar dat vrouwen van artsen net een 2 procent lagere kans hebben et cetera et cetera. Merk overigens op dat gegevens die op individueel niveau zijn verzameld, uiteindelijk toch weer leiden tot uitspraken over categorieën. Historisch demografen komen uiteindelijk steeds weer tot uitspraken over 'gestileerde' levens. Mensen met geloof X en beroep Y, die wonen in gebied Z zullen gemiddeld N kinderen krijgen, waarvan er O voor hun eerste verjaardag overlijden.

Allemaal goed en wel, denkt de verwende lezer intussen, maar kun je niet wat concreter worden? Ja, dat kan ik. Stel, je bekijkt in het archief akten van de Nijmeegse burgerlijke stand. Je leest dan dat op 29 oktober 1840 de katholieke dagloner Johannes Klomp trouwt met Willemina Meuhlenbeek. De bruidegom was op die heuglijke dag 20 jaar en zijn bruid 19. Dat is jong. In dit deel van Europa was de huwelijksleeftijd veel hoger. Op 26 maart 1841 komt de verkia-ring. In een op die dag opgemaakte akte staat dat Willemina voor de eerste keer moeder werd. Dat was vijf maanden na het huwelijk en dit betekent dus dat ze al zwanger was toen ze trouwde. Dit is zo'n voorbeeld van de intieme details die we kunnen afleiden uit de aktes van de burgerlijke stand. Er rustte geen zegen op dit eerste kind, want het overleed al op de dag van de geboorte. Dan vinden we twee levenloze geboortes voor het echtpaar Klomp-Meuhlenbeek, één in september 1841 en één in juli 1842. Het eerste kind dat wél bleef leven, was een dochter met de naam Elisabeth, geboren op 30 juni 1843. In januari 1846 kreeg Elisabeth een broer, Petrus, en in 1849 voegde Wilhelmus zich bij het gezin. De dochter die op 5 februari 1851 geboren werd haalde haar eerste verjaardag niet, want ze overleed op 23 januari 1852. Op dertigjarige leeftijd was Willemina Klomp-Meuhlenbeek dus weliswaar moeder van drie kinderen, maar ze had al minimaal zeven zwangerschappen achter de rug. Het huwelijk werd vervolgens nog vijf maal verblijd (?) met een kind: Hendrikus, eind 1851, Theodora in 1855, Allegonda in 1857, Johannes in 1860 en Theodorus in 1862. Na haar 41ste verjaardag heeft Willemina geen kinderen meer gekregen, dus de teller stopte op 12 geboorten. Hoe men het ook draait of keert, zo'n familie-geschiedenis zet zich vast in je hoofd. Generalisaties als 'vrouwenlevens waren tot in de twintigste eeuw gekenmerkt door een eindeloos aantal geboorten' en 'de zuigelingensterfte in Nederland in de negentiende eeuw schommelde tussen 150 en 350 per duizend' hebben dan een gezicht gekregen.

Een dergelijk personificatie van de geschiedenis is natuurlijk niet te halen uit gegevens die op het niveau van bestuurlijke eenheden zijn verzameld. Ergens in de vorige eeuw, toen veel lezers van dit blad nog in de wachtkamer van de geschiedenis zaten, deed ik onderzoek naar de vruchtbaarheidsdaling in Nederlands Limburg. Mijn voornaamste gegevens kwamen van de oorspronkelijk 129 gemeenten. Met behulp van beschrijvende statistiek en multivariate analyses was ik in staat duidelijke uitspraken te doen over de invloed van het katholicisme. Maar ze waren daar toch allemaal katholiek? Dat wel, maar ik gebruikte stembusgegevens om te zien hoe diep dat geloof zat. Wie op een liberale of socialistische partij stemde, was kennelijk niet erg streng in de leer. Vanzelfspre-

kend vond ik ook dat de steden en de twee mijnstreken als eerste overgingen op moderne geboortebeperving. Toen ik constateerde dat naarmate de twintigste eeuw verstreek de invloed van de economische structuur van een gemeente steeds beter voorspelde hoe hoog de vruchtbaarheid zou zijn, ook als die structuur zelf niet veranderde, kwam een van die inzichten die zo'n onderzoek tekenen. De invloed van het katholicisme werd na 1900 langzaam minder en dus kon de economische motivatie om minder kinderen te krijgen er steeds beter doorheen breken. Ik beschreef dus het katholicisme in Limburg als een filter dat steeds verder aan kracht inboette. Aanvankelijk hield het de heidense praktijken uit het westen van het land nog tegen, maar uiteindelijk moest het in arren moede capituleren.

De echte *Aha-erlebnis* moest toen overigens nog volgen. Wanneer je statistisch de vruchtbaarheid van een gemeente laat verklaren door allerlei economische en culturele verschillen, dan is die verklaring nooit volledig. Er spelen allerlei dingen mee die ervoor zorgen dat de onderzoeker zich al gelukkig prijst als hij zo'n 70 procent van de verschillen tussen de gemeenten kan verklaren. Er blijft vervolgens voor elke gemeente een verschil tussen de voorspelde en de werkelijke waarde over. Als het goed is, zijn dat verschillen die willekeurig over de provincie verdeeld zijn. Wat bleek nu? Toen ik die residuen in een kaartje tekende, bleken ze als kleine regionale eilandjes op de provinciale kaart te verschijnen. Nadat ik al mijn variabelen hun verklarende werk had laten doen, bleken gemeenten die dicht bij elkaar lagen nog steeds hetzelfde gedrag te vertonen. Ik heb dat maar 'regionale cultuur' genoemd en heb mijn manuscript bij de promotor ingediend. De eerlijkheid gebied te zeggen dat ik nog steeds op zoek ben naar de precieze verklaring voor die regionale clustering. Hoe dan ook, geen enkele ambtenaar die in het Limburgse jaarlijks allerlei gegevens aan de provincie doorgaf, kon bevroeden dat hij bijdroeg aan de ontdekking van het bestaan van zulke regionale clusters. Bronnen geven niet alleen directe, maar – veel fascinerender – ook indirecte informatie.

Wat maakt bronnen voor historische demografie tot bijzondere bronnen? Natuurlijk, ik schreef het hiervoor al, ze informeren ons over veel meer mensen dan andere bronnen. Ze bestrijken vaak een langere periode en ze komen tot ons uit vele gemeenten, regio's en landen, zodat vergelijking mogelijk is. De ontwikkelingen waarover ze berichten zijn bovendien als een themometer onder de tong van de verleden samenleving. Geboorte, huwelijk en dood fluctueren – tot op de dag van vandaag – met het wel en wee van een groep mensen. Dat is allemaal waar, maar het meest fascinerende van deze bronnen is dat ze een indirecte inkijk bieden in primaire menselijke bezigheden en gevoelens. Het gaat er over verliefd worden, over al dan niet gedwongen trouwen, over de kenmerken van seksueel gedrag en over verdriet bij sterfgevallen. Kortom, over geboorte, dood en het leven daartussen.

Theo Engelen (1950) is hoogleraar Historische Demografie aan de Radboud Universiteit Nijmegen.